

*Середницька А. Я.,**кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української мови**Національного університету «Львівська політехніка»*

РОЛЬ ЧАСТИН МОВИ В МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ

Анотація. Когнітивна лінгвістика пов'язує мовні явища з пізнавальною діяльністю людини, мисленням, концептуалізацією і категоризацією світу. Мова дуже виразно демонструє структуру людського знання, бо є засобом його формування і вираження. За допомогою мови відбувається концептуалізація дійсності, тобто зведення людських знань і досвіду до обмеженої групи концептів, а згодом і категоризація – виділення на основі концептів ще абстрактніших категорій. Усі мовні форми є наслідками категоризації, але найбільш абстрактними з них є частини мови.

Частини мови – це масштабні мовні категорії, що об'єднують слова у великі групи на основі когнітологічних, семантичних, граматичних, синтаксичних ознак. Вони тісно пов'язані з когнітивними категоріями, оскільки мислення відбувається за допомогою мови і в її структурі фіксуються його результати. Як можна зробити висновок з граматичної структури мови, для мислення представників більшості народів визначальними є категорії предметності, дії, ознаки. Хоча масив частин мови може відрізнитися у мовній картині світу різних народів, усі вони містять іменники й дієслова, категорії предметності й дії, а більшість – прикметники або прислівники, категорії ознаки.

У граматичній системі української мови категоріям предметності, дії, ознаки відповідають іменники, що виражають предметність, дієслова (дію, стан); прикметники (ознаки предметів), прислівники (ознаки дії). Перелічені частини мови займають центральну позицію в граматиці, мають найбільше граматичних форм, представлені великою кількістю лексичних одиниць. Усі інші частини мови також тісно пов'язані з чотирма категоріями мислення. Числівник виражає кількість предметів, займенник дублює виражені іншими частинами мови категорії, предметності, ознаки, числа; прийменники виражають відношення між предметами чи поняттями, сполучники поєднують предмети, дії, ознаки. Тільки частка передає модальні та емоційні ознаки, а вигук – емоції. Система частин мови відображає пріоритетні особливості мислення людини і представляє значний інтерес для подальшого вивчення мовної картини світу.

Ключові слова: частини мови, мовна картина світу, мислення, концепт, концептуалізація, когнітивні категорії, категоризація.

Постановка проблеми. Останнім часом активно розвивається когнітивна лінгвістика, що пов'язує мовні явища з пізнавальною діяльністю людини, мисленням, концептуалізацією і категоризацією світу. Якщо раніше мову розглядали як порівняно самодостатню замкнуту систему, підпорядковану внутрішнім законам, то сучасний аспект досліджень є більш антропоцентричним. Тепер дослідники вважають мову не ізольованим явищем, а формою життєдіяльності людини, способом представлення знань про світ та інструментом людського мислення. Оскільки за допомогою мови люди усвідомлюють

дійсність і вербалізують свій досвід, вона стає джерелом інформації про когнітивні структури нашої свідомості й інтелекту [5, с. 57].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Мова є важливим інструментом мислення людини, у якому відображається класифікація явищ навколишнього світу, властивості і відношення об'єктивної дійсності. Мова містить масив знань людства, виражений лексичними, словотвірними, граматичними, синтаксичними засобами. Однією з найважливіших форм існування знань людини і засобом функціонування мислення є мовна картина світу – концептосфера, або сукупність концептів.

Концепт, на думку В.І. Герасимова, Р. Джонсона, О.С. Кубрякової, Дж. Лакоффа, З.Д. Попової, І.А. Стерніна, Ч. Філлмора, Р.М. Фрумкіної та інших, – це явище ментального лексикону, оперативна змістовна одиниця пам'яті, одна з основних одиниць мислення. Термін концепт походить від латинського «conceptus» (поняття). Однак його значення є ширшим від логічного та філософського розуміння концепту як поняття, що містить основні ознаки предмета чи явища. Лінгвістичний концепт поєднує змістові характеристики сутності об'єкта з його образними, емоційними, оціночними компонентами. Концепт є результатом пізнавальної, або когнітивної діяльності суспільства і вміщає комплексну, енциклопедичну інформацію про відображуваний предмет або явище, а також інтерпретацію цієї інформації суспільною свідомістю й ставлення людей до даною явища чи предмета [8, с. 34].

Концепти виникають у результаті концептуалізації, що полягає в пізнанні навколишнього світу, встановленні однотипних явищ, виділення їхніх суттєвих спільних рис – когнітивних ознак, що дають змогу запам'ятати поняття й відрізнити його від інших. Питанням концептуалізації присвячено роботи І.К. Архіпова, Т.В. Булигіної, Є.С. Кубрякової, Н.Н. Болдирева, І.Г. Ольшанського, Є.Ф. Тарасова, З.А. Харитончика, А.Д. Шмельова та інших.

Наступним кроком класифікаційної діяльності людини є категоризація, або об'єднання схожих концептів у більш абстрактні категорії [4]. Процес категоризації, як і мислення й пізнання, нерозривно пов'язаний з мовою, через це когнітивні категорії частково перетинаються з лінгвістичними. Крім того, уже сформована мова впливає на процес мислення, адже «засвоєння лінгвістичних категорій впливає на процес утворення концептуальних нелінгвістичних категорій» [13, с. 256].

Результат категоризації фіксують «лінгвістичні одиниці, що вживаються у лексичній, морфологічній та синтаксичній системах мови» [12, с. 403]. На думку когнітологів, сама «лінгвістика – це не що інше, як вивчення категорій, тобто того, як мова накладає значення на звуки шляхом категоризації реальності на дискретні одиниці і сукупності одиниць» [11, с. 342].

Хоча досліджувати категоризацію світу можна на матеріалі різних мовних явищ, найбільш вагомими концептами відображає граматику [4]. Те, що граматичні класи відтворюють категоризацію дійсності, помітив ще В. Гумбольдт [2]. Кожна мова має певний тип граматичного мислення, одиницями якого є граматичні поняття або концепти [1, с. 240]. Найабстрактнішими результатами узагальнення граматичних значень є частини мови. Вони ділять мову на максимально масштабні класи слів зі спільними властивостями.

Метою статті є аналіз когнітивної функції частин мови у пізнанні світу людиною, а також розкриття співвідношення між категоріями мислення людини, такими, як предметність, ознака, дія, та частинами мови. Новизна дослідження полягає в зіставленні масиву частин мови з філософськими категоріями, що відображають основні закономірності існування дійсності.

Виклад основного матеріалу. Термін «частини мови» є дослівним перекладом давньогрецького *mere tu logu* та латинського *partes orationis* (частини мовлення, висловлювання, речення).

Теорія частин мови має дуже давнє походження. Ще давньоіндійські мовознавці Яска й Паніні у V столітті до н.е. виділяли в санскриті іменники, дієслова, прикметники, сполучники, частки. Аристотель у IV столітті до н.е. визначив іменник, дієслово, артикль, сполучник. У II ст. до н.е. Аристарх Самофракійський і його учень Діонісій Фракійський встановили вісім частин мови: ім'я, дієслово, прислівник, артикль, займенник, прикметник, дієприкметник, сполучник [6, с. 300]. Частини мови досліджували Ш. Баллі, В.В. Виноградов, І.Р. Вихованець, Є. Курилович, І.К. Кучеренко, М.В. Ломоносов, О.М. Пешковський, О.О. Потебня, Л. Теньєр, П.Ф. Фортунатов, О.О. Шахматов, Л.В. Щерба та інші.

Частини мови виділяють за семантичним, морфологічним, синтаксичним критеріями. Семантичний принцип передбачає наявність у слів однієї частини мови спільних абстрактних значень предметності, атрибутивності, ознаки, процесуальності, дейктивності, кон'юнктивності тощо. На вагомості семантичного критерію у виділенні частин мови наголошували В. Виноградов, Ш. Баллі, І.К. Кучеренко, О.О. Потебня. О. Пешковський визначав частини мови за узагальненим значенням слова: для іменника характерна предметність, дієслова – дія, прикметника – якісна ознака, прислівника – ознака ознаки або дії. У сучасній лінгвістиці семантичний фактор називають «когнітивним» або «концептуальним» [3, с. 96].

Частини мови відображають фундаментальні категорії, за допомогою яких мислить людина. Це предметність (іменник), ознака (прикметник, прислівник), процесуальність (дієслово), число (числівник), дейктивність (займенник), відношення (прикметник), кон'юнкція (сполучник), модальність (частка). Помітно, що мовні категорії є близькими за змістом до філософських.

Категоріями у філософії називають основні й загальні ознаки, що відображають загальні властивості й відношення об'єктивної дійсності, універсальні форми мислення й свідомості. Категорії є способом підведення одиничного під загальне, підсумком пізнання, узагальненням досвіду й практики всього людства. Категорії – універсальна форма пізнання, що застосовується в будь-якій сфері дійсності [7, с. 524].

Платон виділив п'ять категорій: сутність, рух, спокій, тотожність та різниця. Про фундаментальність ролі категорій у пізнан-

ні світу говорив також Аристотель. На основі всіх явищ він виділяв 10 категорій: субстанцію, кількість, якість, відношення, простір (місце), час, стан, володіння, дію, інерцію [7, с. 89]. Кант виділяв категорії кількості (одиночність, множина, цілісність), якості (реальність, заперечення, обмеження), відношення (субстанція, причина, взаємодія), модальності (можливість, дійсність, необхідність) [6, с. 525]. Сучасний дослідник Р. Джекендофф, роздумуючи про зв'язок між основними категоріями людського мислення та частинами мови, найбільш суттєвими концептами вважає концепт об'єкту і його частин, переміщення, дії, місяця, простору, часу, ознаки [4].

Граматику усіх мов так чи інакше відображає перелічені мисленнєві категорії, однак найближчими до них є частини мови. Звісно, масив частин мови може відрізнитися в лінгвістичних системах, що свідчить про особливості мовної картини світу кожного народу. Незважаючи на відмінності, усі вони містять іменники й дієслова, категорії предметності й дії, що свідчить про часткову універсальність людського мислення [10, с. 578]. Також більшість мов містять категорію ознаки, виражену прикметниками або прислівниками. Деякі мови не розрізняють прикметників і прислівників, очевидно, тому, що ці частини мови розкривають категорію ознаки. Українська мова диференціює прикметник, що вказує на ознаку предмета (*ефективний метод*), і прислівник, що демонструє ознаку дії (*працювати охоче*) або іншої ознаки (*дуже добрий, трохи складно*), і українська мова фіксує це, виділяючи для категорії ознаки дві частини мови.

Загалом граматику різних мов свідчить, що розуміння світу базується на категоріях предметності, дії, ознаки. Українська мова не є винятком. Іменник, дієслово, прикметник, прислівник, первинні виразники перелічених категорій, мають найрозвиненішу систему граматичних форм. Інші частини мови також нерозривно пов'язані з предметністю, дією, ознакою. Числівник служить для підрахунку предметів. Займенник може замінювати слова зі значеннями предметності, ознаки предмета, ознаки дії, числа. Він дублює іменники, прикметники, числівники, даючи узагальнені номінації замість слів з конкретним значенням. Прикметник виражає відношення між предметами. Сполучник сполучає різні предмети, ознаки, дії, а частка виражає смислові та модальні відношення між ними.

О.О. Потебня стверджував, що різниця між частинами мови полягає «не в змісті, а в способі його уявляти» [9, с. 88]. Слова зі значенням предметності утворюють клас іменників, до якого входять і назви предметів (*стіл, книжка*), і сприйнятих абстрактно якостей (*краса, сила*), дій (*ходіння, крик*), кількості (*сотня, тисяча*) тощо [6, с. 295]. Утім, більшість непохідних іменників позначає саме предмети, дієслів – процес, прикметників – ознаки. А вже похідні від них слова не обов'язково належать до тієї ж частини мови, що й твірні. Унаслідок цього однокореневі слова можуть бути іменниками, прикметниками, дієсловами, залежно від того, на якій категорії акцентує мова – предметності, дії чи ознаки. Наприклад, *радий* є прикметником, *радість* – іменником, *радіти* – дієсловом, *радо* – прислівником.

Дуже часто слова переходять у розряд іменників. Дієслова можуть утворювати похідні віддієслівні іменники за умови переходу до розуміння конкретної дії як абстрактного явища: *переміщатися* – *переміщення*, *бігти* – *біг*. Те саме можна сказати про зміну прикметника *білий*, що виражає ознаку, на іменник *білизна*, *синій* – *синь* за умови зміни сприйняття якості на

розуміння кольору як такого. Ознака *швидкий*, виражена прикметником, унаслідок переосмислення в сторону предметності стає іменником *швидкість*. Числівник *один* може отримати значення предметності в іменнику *одиниця* тощо.

Дієслово також може виражати не тільки дію в чистому вигляді (*вчитися*), а й кількість як дію (*потроїти*), якість як дію (*покращити*), стан як дію (*видужувати*) [6, с. 296]. Часте набуття ознак предметності чи дії і перехід слів різних частин мови до іменника чи дієслова є додатковим доказом того, що вони виконують стрижневу роль у системі частин мови.

Інші філософські категорії, крім охарактеризованих предметності, дії, ознаки, також представлені у граматиці мов, хоча не завжди їм відповідають цілі частини мови. Наприклад, категорію простору виражають лексичні значення дієслів, іменників, прислівників, прикметників, словотвірні значення дієслів; часу – лексичні значення іменників, прикметників, прислівників, словотвірні і граматичні значення дієслів; інерції – лексичні значення іменників, прикметників, граматичні значення дієслів тощо.

Висновки. Унаслідок зміни підходу до вивчення мовних явищ мовознавці починають сприймати частини мови не як традиційні класи слів, об'єднані за граматичними, семантичними та синтаксичними ознаками, а когнітивно-лінгвістичні категорії, тісно пов'язані з процесом пізнання людиною навколишньої дійсності. Частини мови є надзвичайно важливим фрагментом мовної картини світу. Когнітивні ознаки, за якими вони об'єднують слова у максимально об'ємні групи, є наближеними до філософських категорій – універсального інструмента пізнання дійсності. Хоча склад частин мови у різних народів має відмінності, для більшості мов характерна домінантна позиція категорій предметності, дії, ознаки. В українській мові, як і більшості європейських, ці категорії мислення і відповідні їм частини мови (іменник, дієслово, прикметник) є стрижневими у граматичній структурі. Вивчення когнітивного аспекту функціонування частин мови дозволить глибше розкрити закономірності процесів пізнання світу і формування його мовної картини. Саме мова найчіткіше демонструє структуру людського знання, адже є засобом аналізу, категоризації дійсності і словесного оформлення ментальних процесів.

Література:

1. Грамматический аспект концептуализации. Яцкевич Л.Г. *Проблемы концептуализации действительности и моделирования языковой картины мира* : сб. науч. тр. Вып. 5 / сост., отв. ред. Т.В. Симашко. Москва; Архангельск, 2011. С. 239–247.
2. Гумбольдт В. фон. О различии организмов человеческого языка и влияния этого различия на умственное развитие человеческого рода: Введение в всеобщее языкознание / пер. с нем; предисловие В. фон Гумбольдта. 2-е изд. Москва : Книжный дом «Либрокон», 2013. 368 с.
3. Рижук І.П. Критерії виділення частин мови в європейській та арабській лінгвістичних традиціях. *Сходознавство*. 2008. № 43. С. 96–106.
4. Кубрякова Е.С. Концептуализация. *Краткий словарь когнитивных терминов* / под общей редакцией Е.С. Кубряковой. Москва : Филол. ф-т МГУ им. М.В. Ломоносова, 1997. 245 с.
5. Кубрякова Е.С. Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. Рос. Академия наук. Ин-т языкознания. Москва : Языки славянской культуры, 2004. 560 с.
6. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства : підручник. Київ : Видавничий центр «Академія», 2000. 368 с.

7. Подольська С.А. Філософія : підручник. Київ : Фірма «Інкос»; Центр навч. літератури, 2006. 704 с.
8. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика : учеб. издание. Москва : АСТ: «Восток-Запад», 2007. 226 с.
9. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике : в 4 томах. Москва : Учпедгиз, 1958. Т. 1–2. 536 с.
10. Языкознание. Большой энциклопедический словарь / гл. ред. В.Н. Ярцева. 2-е изд. Москва : Большая Российская энциклопедия, 2000. 688 с.
11. Labov W. The boundaries of words and their meanings. *New Ways of Analysing Variation of English* / Bailey C-J, Shuy R.W. (eds.) Washington, DC : Georgetown University Press, 1973. P. 340–373.
12. Lillo-Martin D. Syntactic categories in Signed Versus Spoken Language: Handbook of Categorization in Cognitive Science / H. Cohen, C. Lefebvre (eds.). Elsevier LTD, 2005. P. 401–421.
13. Papafragou A. Relations Between Language and thought: Individuation and the Count Mass Distinction. *Handbook of Categorization in Cognitive Science* / H. Cohen, C. Lefebvre (eds.). Elsevier LTD. 2005. P. 255–275.

Serednytska A. Parts of speech in the linguistic picture of the world

Summary. The article presents the basic principles of linguistic categorization, based on the Ukrainian parts of speech. The cognitive linguistic associates the language phenomena with the cognitive activity, thinking, conceptualization and categorization of the surrounding world. The language demonstrates the structure of the human knowledge very clearly, because it is the means of its formation and expression. Language conceptualizes the reality, integrates the knowledge and experience into a group of concepts and categories – the much more abstract notions, based on concepts meaning. All language forms are the results of categorization, but the most abstract of them are the parts of speech.

The parts of speech are the most voluminous language categories, which unite the words in big groups on the base of cognitive, semantic, grammatical, syntactical features. They are tightly connected with cognitive categories, because the thinking happens with the help of language and its results are fixed in the language structure. The principal for the thinking are the categories of objectness, activity, feature. However, the parts of speech can differ in the picture of the world in various languages, but they all contain nouns, which designates objectness, verbs, which denotes activity, and adjectives or adverbs, which represent category of feature.

In the grammatical system of Ukrainian language the nouns, the verbs, the adjective and the adverbs represents categories of objectness, activity and feature. The listed above parts of speech are an essential component of grammar. They have most grammatical forms and words, which represents these parts of speech. All other parts of speech are also tightly connects with the four main categories of thinking. Numerals are concerned with the number of objects; pronouns replace nouns, adjectives and numerals, which represents categories of objectness, feature and number; prepositions express relations between objects; conjunction connects objects, activities, features. Only particle has grammatical, emotional or informative functions, and exclamation represents emotions. The parts of speech shows the priority features of human thinking and is a matter of interest for further researches of the linguistic conceptualization and categorization of the surrounding world.

Key words: parts of speech, picture of the world, thinking, concept, cognitive categories, linguistic conceptualization, linguistic categorization.